

REČ UNAPRED

O potrebi klasifikacije etnološke građe u kultu zagrobnog života kod Rumuna u istočnoj Srbiji

Prikupljanje etnološke građe o kultu zagrobnog života rumunskog stanovništva s prostora istočne Srbije započeo sam davne 1984. godine, a poslednji Intervju obavio sam 2023. godine, pri čemu sam, u tom vremenskom intervalu, obišao 76 naselja. Pored toga, etnološku građu prikupio sam i u 12 naselja s prostora severozapadne Bugarske.

Prikupljao sam basme (rum. *descâncece*),¹ tanatološku liriku uopšte (*petrecătură, zorili, mărturi lăăitură bocete*) i „mitološke priče” (*poveşć cu sfânfi*), kazivanja o ritualima u vezi s predskazanjima nečije smrti (*Numărătura a mare*), o ritualima „odvajanja živih od smrtnika” (*Dă dăspărţare dă uom bolnau în pat, Muşitură dă uom bolnau în pat*), o pripremi pokojnika za putovanje u onostrani svet (*Apa or vinu a lu Dumne-Đău, Vinu a lu Dumne-Đău, Poveşća a lu Dumne-Đău – dă cruşa-mare, Povasta a lu Dumne-Đău, Povestă lu Dumnezău, Povasta Raălu Petrecătura*), o ritualu „oslobađanja vode” (*Slobăzātu api*) i o „svedočenjima” (*Mărturiăi*), kao i o „daćama” (*pomeň*) koje predstavljaju centralni najsloženiji i najsvečaniji ritual u kultu zagrobnog života, o „paljenju vatri o Velikom četvrtku” (*focorele la Joămară*), o kultnoj vatri „Priveg” (*Priveăăi*) za pokojnike u vreme Belih poklada, o „praznicima u godišnjem ciklusu” običaja (*sărbătorili pe anu de zăle*) koji su, makar i delimično, posvećeni davno oboženim precima (*strămoş*), o „rajskom mostu” tankom poput dlake ili poput oštrice noža, preko koga prelaze duše pravednika, i o još mnogim motivima koje sam nalazio, pre svega u Petrecaturi, ali i u drugoj tanatološkoj lirici – kao i o još mnogim ritualima koji su mi pomogli da sveobuhvatno razumem predstave o „večnom životu upokojenih na drugom svetu” (rum. *trăă dă veşiă pe lumă-laliă*).

Deo tog etnološkog materijala već sam objavio u knjizi *Bajanja u kultu mrtvih kod Vlaha severoistočne Srbije* (Beograd, Čigoja štampa, 2002), zatim u knjizi *Petrecătura (pesma za ispraćaj pokojnika) u Vlaha Ungurjana* (Zaječar, MB „Svetozar Marković”) i u prevodu na rumunskom u knjizi *Petrecătura (cântece de petrecut*

mortul) la români ungureni din Serbia (Bucureșt, Editura Etnologică, 2012), kao i u petotomnom izdanju antologije *Literatura populară a românilor din Serbia de Răsărit*² (Timișoara, Editura Universității de Vest, 2022) u koautorstvu s Virdžinijom Popović. U svim navedenim knjigama upotrebljena je ortografija APHI-a (*Association phonétique internatio-nale*) ili ALR-a (*Atlasul lingvistic român*).

Vreme je da rekapituliram svoja istraživanja i objavim sveobuhvatan, po svim gore spomenutim segmentima, etnološki materijal o zagrobnom životu, prikupljen među Rumunima na prostoru istočne Srbije i severozapadne Bugarske, od inicijalnog stanja preko rituala separacije, liminalnosti i agregacije do finalnog stanja,³ tj. od čoveka obolelog na smrtnom odru, preko procesa deifikacije/apoteoze u sedmogodišnjem trajanju, do oboženog pretka (*strămoș*).

Prvi tom dvotomnog izdanja, s podnaslovom *Tanatološka lirika u kultu zagrobnog života kod Rumuna u istočnoj Srbiji*, plod je terenskih istraživanja, kako mojih, tako i drugih autora (v. u dajem tekstu), od kojih posebno izdavam Pauna Es Durlića, Filipa Paunjevića i Dragoslava Devića, a drugi tom, s podnaslovom *Mitološke priče i rituali u kultu zagrobnog života kod Rumuna u istočnoj Srbiji*, isključivo je plod mojih višedecenijskih terenskih istraživanja, s nekoliko *mitoloških priča* koje su preuzete iz objavljenih radova drugih priređivača.⁴ Terenska istraživanja u rumunskim naseljima na prostoru istočne Srbije i severozapadne Bugarske obavio sam isključivo metodom Intervjua i Upitnika, što je u oba toma i navedeno.

U prvom tomu tanatološka lirika razvrstana je kroz sledeća poglavlja: „Basmе u kultu zagrobnog života” (*Descântatul în cultul Vieții de apoi*) koje se upotrebljavaju u ritualima odvajanja smrtnika ili pokojnika od živih ukućana; „Zore u kultu zagrobnog života” (*Zorile în cultul Vieții de apoi*) u ritualnoj praksi prvog jutra nakon upokojenja; „Ispraćajnica u kultu zagrobnog života” (*Petrecătura în cultul Vieții de apoi*) kojom se daju uputstva pokojniku o onostranom svetu na dan upokojenja i pokapanja; „Svedočenja u kultu zagrobnog života” (*Marturie în cultul Vieții de apoi*) najčešće za potrebe prilikom rituala Oslobođanja vode, prilikom namenjivanja odela i rajske sveće, kao i u vreme drugih rituala; „Naricanja u kultu zagrobnog života” (*Bocete în cultul Vieții de apoi*) počinju odmah nakon upokojenja smrtnika i uobičajena su prilikom svih ritualnih radnji do sedme

godine; „Pesme svirača u kultu zagrobnog života” (*Cântece lăutărești în cultul Vieții de apoi*) pevaju se najčešće, na pomanama i sadrže sekvence iz života pokojnika; „Kosmogonijske pesme u kultu zagrobnog života” (*Poezii cosmogonice în cultul Vieții de apoi*) ukazuju na kosmogonijsku dramatičnu borbu koja se večno vodi između dobra i zla, svetla i tame, Boga i đavola.

Radi boljeg uvida čitaoca u to ko su kazivači i pevači, a ko zapisivači, prvi tom je opremljen i poglavljima „Kazivači i pevači u kultu zagrobnog života” (*Informatorii și cântăreții în cultul Vieții de apoi*), „Zapisivači tanatološke lirike u kultu zagrobnog života” (*Culegătorii de lirica tanatologică din cultul Vieții de apoi la românii din Serbia de Est*), kao i kratkom „Bibliografijom” (*Bibliografie*) odakle je preuzeta etnografska građa. Navedeni redosled etnološke građe u prvom tomu prati redosled njegove upotrebe u ritualima zagrobnog života.

U drugom tomu etnološka građa prezentovana je na dijalekatskom rumunskom jeziku. Navedene „Mitološke priče u kultu zagrobnog života” (*Povestiri mitologice în cultul Vieții de apoi*) koje imaju veze s onostranim silama i donjim svetom, isto koliko i s Bogom i hrišćanskim svecima, nisu nužno morale pratiti bilo kakav redosled u kultu zagrobnog života, ali su zato kazivanja o svim ritualima morala biti razvrstana po određenim *tipovima pomana* koje jasno i nedvosmisleno određuju podelu etnološke građe na:

1) „Pomane sa zakonima na kamarama kod Rumuna Ungurjana” (1. *Pomeñ cu zacoańli pe camare la Români Ungureńi*). Ove pomane kupastog oblika od stotinu i više malih hlebova, nazivaju se „kamare” (*camară*). Na vrhovima „kamara” postavljaju se ritualni hlebovi nazvani „glave” (*capu*) i „zakoni” (*zacuañe*) kojih nema u istom broju na svim pomanama ovog tipa. „Zakoni” su mali hlebovi specifičnih oblika i naziva, koji predstavljaju simbole nekih od paganskih božanstava, tj. supstituišu božanstva na ritualnoj trpezi. Valja naglasiti da svaki od navedenih ritualnih hlebova, tj. „zakona”⁵, ima svoju značajnu ulogu u nekom od mnogobrojnih rituala.

Primeru radi, navedimo ritualni hleb nazvan „jezik” (*lîmba* < lat. *lingva*) koji je usko povezan s ritualom „otvaranja usta” (*descleștatu guri*) pokojniku. Tada se maše vrhom srpa u pravcu pokojnikovih usana (*dă cu sășera în cătră gura mortulu*)⁶ izgovarajući verbalnu formulu „Priča Gospodnja – Od Velikog krsta” (*Povesća a lu*

Dumñe-Đău – Dă cruşa mare)⁶, neposredno nakon smrti, kako bi mogao progovoriti pred sudijama u svoju odbranu prilikom prelaska svih četrdeset „carina” (*vămil'i*). Carine su u nekim petrekaturama smeštene u velikoj kući od srebra i zlata koja blista okrenuta dverima izlazećem suncu i koja ima „četrdeset vrata i vratašca” (*patruđăs dă uş şi uşât*) kroz koja pokojnik/upokojena duša treba proći, u vreme onih četrdeset dana nakon smrti, kako bi konačno mogla krenuti na sedmogodišnji put deifikacije (oboženja) i napokon, zasluženom, stigla na poljane blaženopočivših duša, na poljanama rajskim. Tu će pokojnik/upokojena duša gledati bogove sedeći za božanskom trpezom (*Cîncicu lu sfinţi* i druge pesme).⁷ Mnogobožački panteon je pod uticajem hrišćanstva, nadomešten svecima, osim svevišnjeg „Gospod-Boga” (*Dumñe-Đău, Dumñe-Zău* < Dominus Deus/Zeus) i nekih manje poznatih božanstava iz rumunskog tradicionalnog panteona.

Kad sam već spomenuo „carine” (*vămil'i*), navešću i ritualni hleb „carinik” (*vomăşel*), koji je u vezi s ritualom prelaska „carina”. Sam naziv ritualnog hleba „carinik” (*vomoşel, vo^amăşel, vrumoşel, vumoşăl*) nastao od rum. *vameş* „carinik, carina/rnik” (< *vamă* „carina”) jedan je od „zakona” koji se stavlja „na glavu pomane” (*pe capu pomeñi*) kod tzv. Vlaha Ungurjana.⁸ To je mali kolač načinjen od testa kojim pokojnik prolazi „sve carine” (*toaće vămil'i*) gde „Sveti Petar s kantarom u ruci” (*Sân-Petru cu cântar ̂ în mână*) vaga njegovu dušu poput Ozirisa koji vaga duše starih Egipćana. Tih „carina” ima četrdesetak kao u egipatskom Duatu, što konvenira s isto toliko dana od pokojnikove smrti do namenjivanja „Velike pomane” (*Pomana mare*) za četrdeset dana, koja se često naziva i „Četrdesetnica” (*Patruđăsil'i*).

To nas upućuje na pomisao da je svaki od tih 40 dana u „vezi s jednom carinom” (*legat cu o vamă*). Za Durlićevo mišljenje koje iznosi u svojoj „Slikovnici”,⁹ da se na vrhu „Glave” (*Capu /pomeñi/*) nalazi „hleb *vrumoşăl* koji ‘vodi’ celu pomanu u zagrobni svet ... (str. 27)”, ne nalazimo dokaznih elemenata u rumunskom folkloru s prostora istočne Srbije, a još manje dokazuje naziv „hleba” *vrumoşel* da on ima ulogu „vodiča” pomane u zagrobni svet. Ne bi mogao biti ni „vodič” pokojnikove duše, tj. psihopompos, jer tu ulogu ima najčešće jelen, eventualno konj, ali retko, kako sam obavešten u Petrekaturama (rajskim pesmama) s navedenog prostora. Još ređe se, u usmenoj predaji, pominje „starac s belom bradom” (*moşu cu barba albă*) poput

Sroaše u Zend-Avesta, zbirci svetih tekstova koja je za stare Persijance bila od jednake važnosti kao i Biblija za hrišćane ili Kuran za muslimane.

Što se tiče Durlićevog navoda da je to jedini „hleb” koji se ljubi prilikom rituala namenjivanja (*nâmeñitu*), na osnovu mojih terenskih istraživanja, iznosim još jedan ritualni hleb s nazivom *Țucă* „Ljubenko” (< rum. *Țucă* „poljubac”) s kojim je i Durlić upoznat,¹⁰ a koji se na pomanama, u pojedinim rumunskim selima istočne Srbije, takođe jedini ljubi prilikom namenjivanja. *Ljubenska* koji se ljubi umesto svih „zakona” s pokojnikove trpeze kod Rumuna s prostora istočne Srbije, nalazim i na slavskim trpezama Torlaka s prostora jugoistočne Srbije s identičnim nazivom i funkcijom.

Pored toga, pojedine kazivačice u Gornjem Peku naziv ritualnog „zakona” *vomășel* menjaju naziv u *frumoșel* „lepotan” pa ga zato spremačice međusobno dele i jedu pre pomane, jer je „dobar za lepotu” (*bun đî frumoșață*), iznosi Durlić (str. 27), čime je, rekao bih, njegova funkcija totalno obesmišljena. No, vratimo se osnovnoj temi „pomana sa zakonima na kamarama” i recimo da sam ih zabeležio od Morave na zapadu do linije Golubac, Kučevo i Žagubica na istoku u sledećim naseljima: Batinac, Beljajka, Bigrenica, Bobovo, Busur, Češljeva Bara, Dobra Voda (Gladna), Doljašnica, Resavica selo (Dutovo), Lješnica, Milanovac (Magudica), Melnica, Osanica, Porodin, Ranovac, Subotica, Viteževo, Vitovnica i Žitkovic.

2-1) Zatim idu „Pomane sa zakonima na glavama kod Rumuna Ungurjana” (2-1. *Pomeñ cu zacoñil'i pe capece la Romãni Ungureñi*). Na njima je postavljen ritualni hleb s nazivom „glava” ili „izbrojena glava” (*capu, capu al numărat*), a pečen je ujedno sa „zakonima”. Ove vrste pomana video sam samo u naseljima Nikoličevo, Osnić i Valakonje u Crnoj Reci i po mojim istraživanjima pripadaju podtipu tzv. „ispruženih pomana” (*pomeñ încînsă*) kod Rumuna Ungurjana.

2-2) Poseban tip „Pomane sa zakonima pored glava kod Rumuna Ungurjana” (2-2. *Pomeñ cu zacoñil'i pingă capece la Romãni Ungureñi*) je najsloženiji. Ove pomane su definisane kao „ispružene pomane”. One pored „glava i izbrojenih glava” (*capu, capu al numărat*) s desne i leve strane dužinom stola imaju posebno nanizane „zakone”. Po desnom obodu stola „zakoni” predstavljaju simbole pojedinih paganskih božanstava solarnog tipa, a po levom obodu stola božanstva lunarnog tipa, da bi u završnici pomane ka izlazećem suncu

najčešće bio postavljen „zakon” s nazivom „onaj s vezanom glavom” (*al cu capu legat*) i supstituiše samog đavola koji se „lancem” (*cu zalili*) vezuje za „zakon” s nazivom „osovina sveta” (*furculița pământulu*).

Navedeni tip tzv. „ispružene pomane”¹¹, nalazi se u produžetku „pokojnikove trpeze” (*masa/lu/mortulu* u pravcu istok–zapad. Na njoj su, rekao sam, s leve i desne bočne strane postavljeni ritualni hlebovi kolektivnih naziva: „zakoni” (*zacuañe*), „razmatranja” (*sokoćaje*), „potrepštine” (*trăbuŕe*), „redešavanja” (*răzgođaŕe*), „čarobnice” (*buskomŕniše*) ili „ikone” (*icuañe*), i svi odreda supstituišu solarne i lunarne bogove za pokojnika i njegove već deifikovane (obožene) pretke „koji sada žive u vremenu sna”¹².

Po sredini „ispružene pomane” nalaze se ritualne hlebne celine, poimenično nazvane: „glava” (*capu*), „glavica” (*capitâl*), „glava mnogobrojnih hlepčića” (*capu dă turće*), „glava (pokojnikove) pomane” (*capu dă cumând* < lat. *commendare*), „kolač za tojagu/štap/prut” (*colacu dă toŕg/șumag/bât*), „slobodan kolač” (*colacu al slobăd*), „ljubenko” (*țuca*), „lopov/ica” (*talarŕ, talarița*), „subota” (*sâmbăta*), „pupavac/lutka” (*pupăza/păpușa*), „međa” (*otaru*), „brojilac/izbrojana glava/velika brojjanica” (*numărătorŕ, capu al numărat, numărătura mare*), „pokojnikov kolač” (*colacu la-l mort*), „zatvorena svastika” (*cokeŕ înkiŕtă*), „Primalac” (*Primitorŕ*), itd., među kojima mnogi supstituišu pokojnika i njegove pretke, ukoliko se i za njih postavi ritualna hlebna celina koju obavezno predvodi „glava” (*capu*) ili „izbrojana glava” (*capu al numărat*).

Na ovaj način celokupna pomana s „trpezom pokojnika” (*masa/lu/mortulu*) i „stolicom pokojnika” (*scauñelu, scamnu, sândăliŕ mortulu*) – pripremljena za četrdeset dana (*Patruđășil'i*), kada pokojnikova duša konačno polazi na „dug put” (*pe drumu al lung*) do drugog sveta (*pe lumŕ alaltă*) u nebeskim sverama, čije putovanje traje sedam godina – predstavlja trpezu solarnih i lunarnih bogova, bogova neba i zemlje, svetla i tame mnogobožackog panteona. Za ritualnom trpezom „Četrdesetnice” (*Patruđășil'i*), gde su smešteni solarni i lunarni bogovi, za kojom sedi i pokojnik, tj. njegova duša okrenuta licem ka izlazećem suncu i postavljenoj pomani, počinje proces pokojnikove sedmogodišnje deifikacije (oboženja), jer „žitelju Donjeg sveta nije suđeno da bude smrtnik”.¹³

Na osnovu iznetog, pomana nije samo trpeza s ponudama pokojnikovoj duši, barem ne kod Rumuna s prostora istočne Srbije, kako se najčešće može čuti u etnoeksplikacijama kazivača, cere-monijal majstora/kazivačica, ili pročitati u dosadašnjim interpretacijama etnologa, radi njihove „ishrane na onom svetu” (*de mâncare pe lum* $\text{\textcircled{A}}$ - $\text{\textcircled{A}}$), već je to čin adoracije, poklonjenja, obožavanja i bezgranične ljubavi živih upućene „prisutnim bogovima” i među njima svom budućem „deifikovanom pretku” (*strămoș*), očekujući zauzvrat svakovrsnu pomoć na ovom svetu (*pe lum* $\text{\textcircled{A}}$ -*sta*). Usuđujem se reći da pomana može biti i „dar ili danak ili globa plaćena bogovima”, a „darivanjem bogova, bogovi se obavezuju da će čoveku uzvratiti blagodatima.”¹⁴ Drugim rečima, pomana je pre molitva bogovima, njihovo prizivanje za trpezom kraj koje je na stolici smeštena i pokojnikova duša radi početka njene deifikacije (oboženja) koja traje sedam godina.

S tim u vezi, „gosti” za pomanom jedući „zakone”, tj. hlebne supstitucije solarnih i lunarnih bogova, nakon rituala „namenjivanja” (*nâmeñitu*),¹⁵ poput hrišćana u pravoslavnim i katoličkim hramovima, koji se nakon liturgije pričešćuju „telom Hristovim”, tj. hostijom (< lat. *hostia* „žrtva”) ili naforom (< grč. $\zeta<9$: * $\acute{\omega}\Delta\equiv$ < „umesto poklona”), ponavljajući tako čin „Poslednje večere Isusa Hrista s Apostolima”, kojima je ponuđen pričesni hleb – „telo Isusovo” i vino – „krv Isusova”, postaju učesnici u konzumiranju, tj. „jedenju bogova” čime pomana postaje neobično kompleksna ideja neposrednog „saobraćanja s bogovima”.

Ovaj svet i onaj svet su imaginarno zamišljeni, po ustaljenom klišeju, kao zasebni prostori razdvojeni liminalnom zonom koja poseduje svojstva i jednog i drugog, pa je zato fokus ritualnih radnji npr. u crkvi, na groblju ili, kao u našem slučaju, na pomani upravo u toj graničnoj zoni (*Rite de marge*). Metafizička lica poput pokojnika, kojima se ritualne radnje upućuju, združuju se s tim „svetim trpezama” i tipično se smatraju precima (*moși*, *strămoși*) ili „utelovljenim božanstvima – bićima koja su ranije bila obični ljudi koji su umrli običnom smrću, a koja su sada postali besmrtni bogovi”.¹⁶

Pored toga, „jedenje bogova” za pomanom doveo sam u vezu s hrišćanskom euharistijom, koja predstavlja jedan od dva najvažnija sakramenta vere, a on se jedino može izvesti unutar svetilišta, tj. u hramu Božjem. Tako dolazimo do istine da *pomana* predstavlja zame-

nu sakralnog, „osvećenog prostora”, odnosno supstituciju hrama Božjeg rumunskog mnogobožackog panteona.

Ne smemo zaboraviti da su se u srednjovekovnom periodu rumunofoni „Vlasi” uglavnom bavili stočarstvom, pa crkava, tj. hramova Božjih, nisu imali na svim područjima svog bivstvovanja, osim možda na području vaspostavljene Vlaške episkopije,¹⁷ a i to za neko vreme, od XI do kraja XIV – eventualno do kraja XV veka,¹⁸ pa su uglavnom pomana nadomeštali Božje hramove. Razvoj ljudske misli i društveni milje se umnogome promenio od srednjega veka do danas, ali im je pomana kao sveta trpeza pored koje se komunicira s bogovima prirasla srcu i opstala do današnjeg dana.

Ovome treba pridodati da se na četrdesetodnevnom „svetim trpezama” (*Patruđășil'i*) jednu „zakoni” koji, rekao sam, supstituišu solarne i lunarne bogove, dok ostale hlebne celine koje predvodi „glava” (*capu, capițăl* itd.) i koje supstituišu pokojnika i njegove pretke, ukoliko se i za njih postavljaju hlebne celine, „gosti” koji konzumiraju pomanu, ponese svojim kućama, jer pokojnik još nije postao deifikovani (oboženi) predak da bi mogao biti „konzumiran” odmah kraj pomane poput „zakona” koji supstituišu mnogobrojna božanstva. Te hlebne celine s „glavama” (*capu dă turce, capu dă cumând, capu d-al viu*) koje supstituišu određene pokojnike, ali i supružnike za života, „gosti za pomanom” (*musăfiri la pomana*) mogu pojesti tek nakon izmeštanja iz kadom „osvećenog prostora pomane”, koja predstavlja, rekao sam, supstituciju hrama Božjeg, portal koji i jeste i nije na ovom svetu.

Naravno, ne nalazim svugde, odnosno u svim selima, sve „zakone” i hlebne celine s „glavom” pokojnika na svakoj pomani, kao što je ovde prikazano. U nekim selima tih „zakona” ima sedam, u nekima devet ili jedanaest, dvanaest, sedamnaest ili dvadeset i šest kao u oblasti Crna Reka. Sabravši sve njihove nazive, nalazim da ima preko pedeset „zakona” koji predstavljaju božanstva rumunskog mnogobožackog panteona.

Ovakve složene ritualne trpeze (*pomane*), koje predstavljaju supstituciju Božjeg hrama ili portala, a koje se nalaze koliko u ovostranom toliko u onostrnom svetu bogova i ljudi, zabeležio sam u naseljima: Bačevica, Boljetin, Brestovac, Bukovska, Dobro Polje, Gamzigrad, Gornjana, Krepoljin, Krivelj, Miroč, Rudna Glava, Šarbanovac, Šljivar, Zlot i Žagubica.

Pored navedenih tipova pomana zabeležio sam još dva tipa među Caranima. Prvi tip u nizu je: 3) „Pomane bez zakona kod Rumuna Carana” (3. *Pomeñ fără zacoaie la Români Țarañi*). One su najsiromašnije s vrstama i nazivima hlebova. Na ovim pomanama osim „glave, subote, svastike, osmice, đevreka” i drugih ritualnih pituljica, koje se pojedinačno tu i tamo nalaze na pomanama, ali nikad istovremeno na jednoj pomani, pa čak nisu sve ni u istom naselju, u svojim nazivima nemaju taj mitološki naboj kao pomane sa „zakonima” koje sam naveo kod Rumuna Ungurjana. Ove pomane bez „zakona” zabeležio sam među Rumunima Caranima u naseljima: Bukovče, Gradskovo, Grljan, Halovo, Jabukovac, Kobišnica, Podvrška, Prlita, Rtkovo, Samarinovac i Vratna.

Četvrti tip pomana koji nalazimo kod Carana u istočnoj Srbiji, ali i u severozapadnoj Bugarskoj, tačnije u Vidinskom okrugu, nazvao sam: 4) „Pomane s uticajima iz Vidinskog okruga kod Rumuna Carana” (4. *Pomeñ cu influențe din Regiunea Vidinului la Români Țarañi*). Ove pomane su takođe posmrtno trpeze s hlebovima: „Aranđel, pupavac, Gospod-Bog i krstolika” (*Arangelu, pupăza, Dumnezău și crâstata*) kojih nema na pomanama bez „zakona” kod Carana u istočnoj Srbiji. Ovaj podtip pomane među Caranima zabeležio sam na samoj granici s Bugarskom u Aleksandrovcu (Zlokuće) i Šipikovu. U Vidinskom okrugu u Bugarskoj, zabeležio sam ih u Delejni, Družbi, Florentinu, Gomotarcima, Kaliniku, Kapitanovcima, Kosovu, Kutovu, Negovanovcima, Rabrovu, Tijanovcima i Topolovecu, tj. u svim intervjuisanim naseljima.

Nakon svih tipova pomana navedena su i poglavlja: „Zapisivači rituala u kultu zagrobnog života” (*Culegătorii de ritualuri din cultul Vieșii de apoi*) i „Kazivači rituala u kultu zagrobnog života” (*Povestitorii de ritualuri din cultul Vieșii de apoi*) prilikom intervjuisanja u Srbiji. Zatim je navedeno poglavlje: „Kazivači rituala u kultu zagrobnog života” (*Povestitorii de ritualuri din cultul Vieșii de apoi*) prilikom popunjavanja Upitnika u Bugarskoj i „Kazivači i zapisivači rituala u kultu zagrobnog života” (*Povestitorii și culegătorii de ritualuri din cultul Vieșii de apoi*) prilikom intervjuisanja u Bugarskoj. Razume se, i drugi tom je opremljen „Bibliografijom” (*Bibliografie*) u kojoj se mogu naći reference odakle su preuzeti pojedini sadržaji.

Etnološka građa o kultu zagrobnog života kod Rumuna u istočnoj Srbiji, koja je prezentovana u dva toma je najsveobuhvatnije

izdanje od svih koje su do danas ugledale svetlost dana.¹⁹ Ozbiljniji poduhvat u objavljivanju folklornog materijala, gde su, pored ostalog, objavljene i tri Petrekature – pesme za ispraćaj blaženopochivših duša kod Rumuna s prostora istočne Srbije, preduzeo je Dragoslav Dević u svojoj knjizi *Narodna muzika Crnorečja u svetlosti etnogenetskih procesa*.²⁰ Nakon Devičevog poduhvata, nepune tri decenije potom, Filip Paunjelović je objavio monografiju *Tradicionalna kultura Vlaha Crnorečja*, u kojoj je posvetio dosta prostora kultu zagrobnog života, gde je zabeležena i rumunska etnografska građa s navedenog područja.²¹ Nedugo zatim, Paun Es Durlić je u svojoj dvojezičnoj antologiji *Vlasi na zalasku sunca : Usmeno stvaralaštvo Vlaha Poreča, Gornjeg Peka i susednih oblasti = Rumînji în zovîrnjit di suare : Povješć alu Rumînj đin Poreša, Pjeku al di Sus šî cînuturlji vešiîne* objavio u dva poglavlja (*Mitološke pesme*, 105–126 i *Pesme uz posmrtnu obrede*, 137–161) pet mitoloških pesama, jednu Petrekaturu, deset Marturija i jednu Rajsku priču.²² Nažalost, od svih ovde navedenih autora jedino je Filip Paunjelović i Sergije D. Kržanović u zapisivanju rumunskog dijalekatskog materijala koristio adekvatnu ortografiju APHI-a i ALR-a, a ostali navedeni autori koristili su najčešće neadekvatnu srpsku ćirilicu i latinicu s umetanjem pojedinih grafema koji se koriste u rumunskom književnom jeziku.

Ovde valja pomenuti i plejadu srpskih etnologa koji su se bavili kultom zagrobnog života među Rumunima u istočnoj Srbiji, ali, nažalost, bez poznavanja rumunskog jezika – jezika njihovih kazivača i jezika kulture koju su proučavali, što je nedopustivo, posebno u etnološkim i antropološkim terenskim istraživanjima. Takvo ponašanje je došlo otuda što su rumunsko stanovništvo u istočnoj Srbiji srpski etnolozi odreda smatrali srpskim stanovništvom „vlaškog govornog jezika” i da je to „etnički specifikum još pouzdano neутvrđene geneze”²³ ili „najkraće rečeno, da je vlaško stanovništvo amalgam srpsko-vlaške simbioze”.²⁴ Nažalost, bilo je i onih etnologa koji su izneli da je rumunsko „stanovništvo srpsko, vlaške govorne grupe”²⁵ i otuda, ako su zabeležili, a potom još i objavili po neku mrvicu etnografske građe na jeziku kulture koju proučavaju, nipošto nisu ispoštovali, rekoh već, ortografiju rumunskih dijalekatskih govora, nego su, najčešće, sve objavljivali srpskom ćirilicom, a ponekad i srpskom latinicom ili mešanjem oba pisma s umetanjem

nekoliko grafema preuzetih iz latiničnog pisma rumunskog književnog jezika.

Prvi poslenik tradicionalne kulture koji je, pored ostalog, zabeležio i rumunske posmrtno običaje, bio je doktor medicine i hirurg Stevan Mačaja, okružni fizikus u Knjaževcu, Zaječaru i Beogradu i član *Srpskog učenog društva*. On je u članku *Crnorečki okrug* izneo da „Rumuni tvrdo drže da se u grobu produžuje zemni život, zato su njihove pomane, zato se kite grobovi, ostavljaju jela i pića, kao da mu i posle smrti ugone. Za tu misao govori i to što mrtvacu daju narudžbine, molbe i pozdrave, snabdevajući ga novcem i oružjem.”²⁶ On potanko pominje običaje oko sahranjivanja, ritualne hlebove, tj. „zakone” (*zacuañil'i, trãbu@le or soco@ele*), naricanja (*sã cântã*), radnje sa crtalom iz pluga na grobu nakon pogreba (*dresu mortulu@cu plugu*), pomane (*pomeñ*), oslobađanje vode (*slobãzãtu api*), marturije (*mãrturi@*), leskov štap (*bãtu dã alun*), pomanu sarandar (*sãrindar@*), kultnu vatru priveg (*Priveg@, Prive@*), kultne vatre za Veliki četvrtak (*focorele la Jo@mar@*), itd.

Nakon Mačaja javlja se učiteljica Anđelija Spajićeva u Bosanskoj Vili 1894. godine sa člankom u kojem daje opis „Priveja” tj. Privega kod „naših Srbo-Vlaha”²⁷ kako ona naziva Rumune sa prostora istočne Srbije. U vreme Balkanskih ratova S. Milosavljević objavljuje svoje delo *Običaji srpskog naroda iz Sreza Omoljskog*²⁸ u kojem mnoge posmrtno običaje (Oslobađanje vode, Priveg u godišnjem ciklusu običaja, Marga, leskov prut, voćka na grobu i dr.) rumunskog stanovništva u Homolju i šire, opisuje kao srpske. Nekoliko decenija potom Sava Ilić, paroh Eparhije timočke, u osvit Drugog svetskog rata objavljuje članak *Pomana*,²⁹ koji je, budući bez ikakvih vrednosti, ostao nezapažen među srpskim etnologima. To je sve što je objavljeno u vremenu između dva svetska rata o pogrebnim običajima kod rumunskog stanovništva u istočnoj Srbiji.

Ništa bolje nije u poratnom periodu sve do 60-ih godina XX veka, kada se pojavljuju prvi radovi srpskih etnologa koji, napominjem, ne znaju jezik informatora proučavane kulture. Među njima ubrajam Milicu Matić,³⁰ Stevana Mačaja (posthumno mu je priređen tekst),³¹ Slobodana Zečevića,³² Dragoslava Stojanovića,³³ Ljubomira Reljića,³⁴ Petra Kostića,³⁵ Borislava Prvulovića,³⁶ Milorada Dragića,³⁷ Milana Vljajina³⁸ Jovanku Lazarević,³⁹ Dragutina

M. Đorđevića,⁴⁰ Živku Romelić,⁴¹ Bredu Vlahović,⁴² Dragoslava Antonijevića,⁴³ Z. Pantića,⁴⁴ Veselina Čajkanovića,⁴⁵ Suzanu Antić,⁴⁶ Danicu Đokić,⁴⁷ Svetlanu Čirković⁴⁸, Ljubicu Radović⁴⁹ i druge. Među srpske etnologe mogu se ubrajati i Sava Janković,⁵⁰ Slavoljub Gacović,⁵¹ Paun Es Durlić,⁵² Emina Branković,⁵³ Danica Kržanović,⁵⁴ Sergeje D. Kržanović⁵⁵ i Filip Paunjelović,⁵⁶ koji su rumunskog etničkog porekla i prilikom prikupljanja etnografske građe koriste rumunske govore s prostora istočne Srbije, zatim Annemarie Sorescu Marinković, autorica rumunske nacionalnosti (poreklom iz Rumunije)⁵⁷ i Biljana Sikimić, lingvista koja na terenu koristi rumunski književni jezik.⁵⁸

Od autora rumunske provenijencije koji su proučavali rumunsku kulturu s prostora istočne Srbije pa se dotakli i posmrtnih običaja, izdvajaju se Ion Pătruț⁵⁹ Annemarie Sorescu Marinković⁶⁰ i Emil Țircomnicu⁶¹, koji su svoje radove objavili u časopisima s prostora Rumunije na književnom rumunskom jeziku.

Etnografskom građom, koja će biti objavljena u ova dva toma, želim stručnoj i naučnoj javnosti reći da su pogrebni običaji i kult zagrobnog života kod rumunskog stanovništva s prostora istočne Srbije i okolnih oblasti doista složeni i slojeviti i da se njima tek treba ozbiljno i sveobuhvatno pozabaviti. Ali, nažalost, usled nepoznavanja jezika i kulture ovog etnosa, naučni poslenici, pre svega etnolozi, nisu dali očekivane rezultate. Samo su zagrebali po površini, budući da su informacije dobijali indirektno od svojih „prevodilaca” iz tzv. „vlaške” sredine, koji su, često, slabo poznavali srpski jezik, tako da se najtananija suština ritualne semantike izgubila negde na relaciji od kazivača preko prevodioca do istraživača. Njihov neuspeh proističe i iz uverenja o drugorazrednoj vrednosti „vlaške” kulture, a u posleratnom periodu to je i podsticano od strane komunista kako bi se što pre izvršila asimilacija „vlaškog” etnosa i kulture.⁶² Neretko su, najpre srpski etnografi, a potom i etnolozi, došli do pogrešnih zaključaka, zbog pristupa, koristeći npr. komparativnu metodu koju su kao alat najčešće upotrebljavali, tražeći analogne strukture u drugim tradicijama širom sveta, posebno u slovenskim društvima.⁶³ Oni su ilustrovali svoje, apriori tvrdnje, ukazujući na očigledne površinske sličnosti između običaja raspršenih u slovenskom prostoru s običajima kod tzv. Vlaha u istočnoj Sriji. Jasnije rečeno, fenomeni kojima se bave antropolozi, za razliku od etnologa, imaju funkcije i strukture koje se u

antropološkoj analizi pokazuju drugačijim od onoga što ti fenomeni predstavljaju dok se posmatraju na terenu. Tek pod uticajem antropoloških metoda počeli su se i u Srbiji, među etnolozima i antropolozima mlađe generacije, u proučavanju etnografske građe, upotrebljavati obredi prelaza Arnolda Van Genepa, funkcionalizam Emila Dirckema, Herberta Spensera, Tolkota Parsonsa, Roberta Mertona, Bronislava Malinovskog i drugih, strukturalizam Klod Levi-Strosa, koji je zasnovan na analitičkim principima strukturalne lingvistike, zatim Edmunda Liča, Džonatana Tarnera, semiotika i poststrukturalizam Rolana Barta i drugih. Zato je bilo neophodno da se sva građa o kultu zagrobnog života kod Rumuna u istočnoj Srbiji objedini, kako bi se ponovo mogla analizirati sa stanovišta teorije prelaza, funkcionalizma, strukturalizma, semiotike i drugih metoda.

ZAHVALE

Pre svega bih da se zahvalim svojim saradnicima i prijateljima, dr Nataliji Golant, naučnom saradniku iz Kunstkamere RAN-a u Sankt Peterburgu, prof. dr Ljiljani Gavrilović sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, prof. dr Virdžiniji Popović s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu i dr Silviji Dijani Šolkotović na dragocenim predlozima kako bi etnološka građa bila što reprezentativnije predstavljena naučnoj javnosti. Zahvaljujem se i prof. Stevanu Jovanoviću za lektorisanje *Predgovora* na srpskom jeziku. Takođe, zahvaljujem Zoranu Pejoviću na grafičkoj obradi i dizajnu korica, kao i na mnogobrojnim kartama i shemama. Zahvale upućujem i donatorima, prijateljima (Lela i Novica Nikolić, Ana Kukoleča, Dejan Nikolić, Danica i Sergije Kržanović, Jasmina i Damian Vanuka, Dejan Balčanović, Vića Mitrović, Nadežda i Vladan Nikolić, Slavica i Zlatko Lunganović, Srđan Kančević, Olivera i Dragan Čobotović, Sabina i Damir Ilić, Darijan Karabašević, Aleksandar David Petrović, Desimir Marković, Zoran Sabinović, Slobodan Đurđević i Ljiljana i Dušan Stojanović), pre svega na razumevanju i stalnoj finansijskoj podršci koju sam od njih imao tokom niza godina. Njihova nesebična finansijska pomoć omogućila je da prezentovanu građu sačuvamo od zaborava za buduće naraštaje. I na kraju, želim da zahvalim svojoj supruzi za podršku, pomoć i razumevanje tokom mog višedecenijskog

istraživanja istorije i tradicionalne kulture Rumuna sa prostora istočne Srbije.

¹Slavoljub Gacović, *O bajanju i vraćanju u Vlaha istočne Srbije (Despre descânțetece și vrăjitorii la români din Serbia de răsărit)*, „Razvitak” Zaječar, maj – jun 1986, br. 3.

² U prevodu: „Rumunska narodna književnost u istočnoj Srbiji”.

³ Arnold Van Genep, *Obredi prelaza : Sistematsko izučavanje rituala*, Sa fransuskog prevela Jelena Loma, Srpsko izdanje priredio Aleksandar Loma, Beograd, SKZ, Kolo XCVII knjiga 640, 2005.

⁴Љубиша лу Божа Кићи, *Повјеуи румњеуи = Влашке приповетке* (Допуњено издање), Неготин, Национални савет Влаха, 2011; *Pră valja Kălucului III : vlaškenarodnepričetumotvorinezadecu*, priredili: Slavica Jović Kolerović, Dragan Stojanjelović i Vića Mitrović Mitra, PetrovacnaMlavi, VićaMitrović Mitra, 2015; Cristea Sandu Timoc, *Povești populare românești*, Editura Minerva, București, 1988.

⁵Sunce, mesec, svetlonoša, stožer zemlje/osovina sveta, uređivač pomane, vetrinja, ruka, rajski kolač, pravda/krivda, Gospod-Bog, Majka Prečista, Sveti Petar, predak, merdevine, (zatvorenu) svastiku, rajski ključ, krilce, lopov/ica, pupavac/lutka, međa, jezik, carinik, itd” (*soar’i, luna, Lușafur /< lat. Lucifer/, furcul’ița pământului® Răzlogu pomeñi, vântura, mâna, colacu rașlu® dîreptața / strâmbătața, Dumne-Zău, Mașca Prečesta, Sân-Petru, muoș, scară, coki® /înki®tă/c® rașlu® arpiuara, talar® / talarița, pupăza / păpușa, otaru, l’imba, vo^amășel / vumoșă/*).

⁶ Slavoljub Gacović, *Bajanja u kultu mrtvih kod Vlaha severoistočne Srbije*, Čigoja štampa, Beograd, 2002, 85-86.

⁷*Literatura populară a românilor din Seria de răsărit*, Ediție îngrijită, introducere, note și indice de Slavoljub Gacović și Virginia Popović, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2022, 7-23: 1. Cum s-a facut pomîntu, 2. Sînta Viñer®, 3. Sînta mașca Viñir®, 4. Sînta mașca Viñr® (Varianta), 5. Cîncicu lu sfinți.

⁸ Rumuni pridošli u prvim decenijama XVIII veka sa prostora tadašnje Ungarije/Ugarske.

⁹ Paun Es Durlić, *Sveti jezik vlašskog hleba : Slikovnica sa rečnikom u 40 slika*, Balkankult Fondacija, Beograd, 2010, 27.

¹⁰ Paun Es Durlić, *Rajska sveća u kultu mrtvih kod Vlaha u istočnoj Srbiji*, Razvitak, br. 209-210, Zaječar 2002, na strani 134, u napomeni 64 navodi, pored ostalog, i ritualni hleb „tućă ‘poljubac’, koji ima ovalni obliksa četiri poprekopostavljena voštana štapića. Zove se ‘poljubac’ jer se jedino on ljubi kad se namenjuje pomana, odakle je i prenet na svećnjak. (Ostali hlebovi se ne ljube iz higijenskih razloga, jer se po namenjivanju daju gostima za jelo.)”.

¹¹ Pomana se najčešće na srpskom prevodi izrazom „daća, parastos (< grč. ΒΨΔϚΦΘ∇Φ4Η „molitva za pokojnika”)”.

¹² Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, Beograd, Prosveta, 1983, 63.

¹³Feliks Raveson, *Helenske vizije besmrtnosti*, Beograd, Službeni glasnik, 2016, 18.

¹⁴Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd, 1983, 124.

¹⁵Paun Es Durlić, *Sveti jezik vlašskog hleba : Slikovnica sa rečnikom u 40 slika*, Balkankult Fondacija, Beograd, 2010, 17: „Obred ‘namenjivanje’ (*nîmeñitu*) pomane sastoji se od kađenja kružnim potezima, dodirivanja i imenovanja svakog predmeta na trepi, i molitve da pokojnik sve to primi istog trenutka kada mu se ‘namenjuje’. Tek s ovim činom pomana postaje sveta trepa i pokojnik može da joj pristupi... (Jasikovo, opština Majdanpek, Gornji Pek, 2007. godine).”

¹⁶Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, Prosveta, Beograd, 1983, 123.

¹⁷Slavoljub Gacović, *Romanizacija i romansko stanovništvo Timočke zone od I do XVI veka*, knj. II, Bor, Muzej rudarstva i metalurgije Bor i Ariadnae filum, 2012, 391-394.

¹⁸Ibidem, 420-452.

¹⁹U njima je takođe ispoštovana ortografija APhi-a (*Association phonétique internationale*) ili ALR-a (*Atlasul lingvistic român*).

²⁰Dragoslav Dević, *Narodna muzika Crnorečja u svetlosti etnogenetskih procesa*, Beograd, JP Štampa, radio i film Bor; Kulturno-obrazovni centar Boljevac; Fakultet muzičke umetnosti – Beograd, 1990.

²¹Filip Paunjlović, *Tradicionalna kultura Vlaha Crnorečja*, Boljevac, Kulturno-obrazovni centar Boljevac, 2018.

²²Paun Es Durlić, *Vlasi na zalasku sunca : Usmeno stvaralaštvo Vlaha Poreča, Gornjeg Peka i susednih oblasti = Rumînji în zovîrnjit di suare :Povješć alu Rumînji đin Poreša, Pjeku al di Sus šî cinuturlji vešiñe*,Majdanpek, Udruženje građana „PEKUS”, 2020.

²³Slobodan Zečević, *Samrtni ritual i neki oblici kulta mrtvih u stanovništvu vlašskog govornog jezika Krajine i Ključa*, GEM 30, Beograd 1968, 47, 78.

²⁴Petar Vlahović, *Etnička simbioza stanovništva u severoistočnoj Srbiji*, „Razvitak“, br. 4–5, Zaječar 1967, str. 85.

²⁵Suzana Antić, *Četrdesetodnevna pomana u selu Gamzigrad*, Etno-kulturološka radionica, knj. 1, Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti, Svrlijig 1995, 221.

²⁶Stevan Mačaj, *Crnorečki okrug* (Glasnik srpskoga učenog društva, Beograd 1892, knj. 73, 150.

²⁷Anđelija Spajićeva, *Privej – Narodni običaj Srbo-Vlaha*, Bosanska Vila, br. 5, Sarajevo 1894, 71.

²⁸S. Milosavljević: *Običaji srpskog naroda iz Sreza Omoljskog*, Srpski etnografski zbornik 19, Beograd 1913.

²⁹Sava Ilić, *Pomana*, Glasnik Eparhije Timočke, god. VII br.?, Zaječar 1941.

³⁰Milica Matić, II. *Pogrebni običaji kod Vlaha*, GEM, knj. 25, Beograd 1962.

³¹Stevan Mačaj, *Običaji Rumuna*, Razvitak, broj 2, Zaječar, 1966. Kao autor članka je potpisan dr Stevan Mačaj, uz napomenu da je „u arhivi Srpskog lekarskog društva u Beogradu sačuvan u rukopisu rad dr Stevana Mačaja o običajima Vlaha na Timoku pod naslovom ‘Običaji Rumuna’.” Nažalost, ne zna se ko je priredio dotični Mačajev rad za štampu na stranicama Razvitka. Moram napomenuti da je to manje-više isti tekst koji je bio odštampan još 1894. godine u Glasniku Srpskog učenog društva u Beogradu. Može biti da priređivač nije imao u rukama Glasnik SUD-a.

³² Slobodan Zečević, „Priveg“ i druge vatre iz kulta mrtvih u istočnoj Srbiji, Razvitak, Zaječar 1966, broj 3. Zečević uporednom metodom, navodeći mnoge kulturne vatre kod slovenskih naroda, dolazi do sledeće premise o Privegu: „Ovaj se običaj do naših dana očuvao u stanovništvu vlaške govorne grupe. Međutim, to ne daje za pravo na zaključak da je ovaj običaj autohtono njihov, ovaj običaj stanovništva vlaške govorne grupe je baština iz veoma jake slovenske komponente svoje geneze.“ U istom članku Zečević iznosi „da (su) stanovnici vlaške govorne grupe istočne Srbije... u svojim običajima konzervirali mnoge slovenske rituale koje su poneli iz jakog slovenskog substrata svoje etnogeneze. Po svemu sudeći, to je slučaj – nastavlja Zečević – i sa paljenjem obrednih vatri u čast mrtvih.“ Dakle, svi argumenti po mišljenju Zečevića, a potom i njegovi zaključci nastali na takvim argumentima dovode do njemu jedino prihvatljive ideje da je „stanovništvo vlaške govorne grupe“ slovenskoga porekla i da je kulturna vatra naslovljena *Priveg* takođe slovenskog ishodišta. Čime se god bavio Zečević i o čemu god pisao, on radi na stvaranju nacionalne srpske etnologije koja se temelji na staroslovenskim, a potom i na srpskim duhovnim tradicionalnim vrednostima (O tome vidi u: Slobodan Zečević, *Srpska etnomitologija*, Beograd, Službeni Glasnik, 1983. Ovaj zbornik radova Slobodana Zečevića posthumno su priredili Bojan Jovanović i Božidar Zečević.); Slobodan Zečević, *Predstave o drugom svetu u stanovništvu vlašskog govornog jezika Krajine i Ključa*, Razvitak, broj 4–5, Zaječar 1967; Slobodan Zečević, *Samrtni ritual i neki oblici kulta mrtvih u stanovništvu vlašskog govornog jezika Krajine i Ključa*, GEM 30, Beograd 1968; Slobodan Zečević, „Praznik“ (Slava) u severoistočnoj Srbiji, GEM, knj. 31–32, Beograd 1968–1969; Dr Slobodan Zečević, *Kult mrtvih i samrtni običaji u okolini Bora*, GEM, br. 38, Beograd 1975; Dr Slobodan Zečević, *Samrtni običaji u okolini Zaječara*, Zaječar i okolina, GEM, br. 42 (Zaječar i okolina), Beograd, 1978; Slobodan Zečević, *Grejanje pokojnika*, Etnološke sveske 1, Beograd 1978; Slobodan Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*, Etnografski muzej „Vuk Karadžić“, Beograd 1982.

³³ Dragoslav Stojanović, *Posmrtni običaji u Negotinskoj Krajini*, Razvitak, broj 2, Zaječar, mart–april 1968.

³⁴ Ljubomir Reljić, *Crna nedelja*, Razvitak, broj 1, Zaječar, januar–februar 1969.

³⁵ Petar Kostić, *Godišnji običaji u Negotinskoj krajini*, GEM, knj. 31–32, Beograd 1969; Petar Kostić, *Običaj postavljanja zastava na grob*, GEM, knj. 33, Beograd 1970.

³⁶ Borislav Prvulović, *Posmrtni običaji u Timočkoj Krajini*, Razvitak, Zaječar, maj–jun 1969, broj 3.

³⁷ Milorad Dragić, *Mitska epidemiološka bića*, Razvitak, broj 6, Zaječar, novembar–decembar 1969; Milorad Dragić, *Sistem pomana i kult zagrobnog života kod stanovništva vlašskog govora istočne Srbije*, Razvitak, broj 2, Zaječar, mart–april 1975; Milorad Dragić, *Kult zagrobnog života i pomane u Homolju*, Razvitak, broj 1, Zaječar, januar–februar 1980.

³⁸ Milan Vlajin, *Karakteristike muzičkog folklor iz okoline Negotina*, Mokranjčevi dani 1967 : Zbornik radova sa sastanaka etnologa, folklorista i muzikologa, Negotin, 1969.

³⁹ Jovanka Lazarević, *Liciderski kolači u posmrtnim običajima*, Razvitak, broj 6, Zaječar, novembar–decembar 1970.

⁴⁰Dragutin M. Đorđević, *Muzika u posmrtnom ritualu u nekim vlaškim selima oko Negotina*, Razvitak, broj 1, Zaječar, januar–februar 1971.

⁴¹Živka Romelić, *Kulni hlebovi na pomanama kod vlašskog stanovništva u nekim oblastima severoistočne Srbije*, Razvitak, Zaječar, mart–april 1980, broj 2.

⁴²Breda Vlahović, *Običaj „puštanje vode“ za pokojnika u Homolju*, Zbornik radova Etnografskog instituta, knj. 13, Beograd 1981.

⁴³Dragoslav Antonijević, *Ritualni trans*, Beograd, SANU, Balkanološki institut, Posebna izdanja, knj. 42, 1990.

⁴⁴Z. Pantić: *Uskršnji običaji u Negotinskoj krajini*, Raskovnik 67-68, godina XVIII, Beograd 1992, 65-72.

⁴⁵Veselin Čajkanović, *„Puštanje vode“ o Velikom četvrtku*, Studije iz srpske religije i folkloru 1910-1924, Sabrana dela iz srpske religije i mitologije, knj. 1, Beograd 1994.

⁴⁶Suzana Antić, *Četrdesetodnevna pomana u selu Gamzigrad*, Etno-kulturološka radionica, knj. 1, Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti, Svrlijig 1995.

⁴⁷Danica Đokić, *Obred „puštanja vode“ u Braničevskom kraju*, VIMINACIUM 11, Požarevac 2000.

⁴⁸Svetlana Ćirković, *Jedan vlaški običaj među Srbima*, Radovi simpozijuma Banat istorijska i kulturna prošlost. Timișoara–Novi Sad–Reșița, 2005.

⁴⁹Ljubica Radović, *Vokalno izražavanje u posmrtnim običajima u Crnoj Reci*, Razvitak, broj 247-248, Zaječar, godina LIII, 2014.

⁵⁰Sava Janković, *Pomana alba“ – „Bela daća*, Razvitak, Zaječar, mart–april 1972, broj 2.

⁵¹Slavoljub Gacović, *Vampir u verovanjima sela Halova*, Razvitak, god. 25, Zaječar, 1985, br. 1, str. 78-82; Slavoljub Gacović, *Putevi istine – Polemika o vrednosti jednog naučnog rada*, Zaječar, MB „Svetozar Marković“, 1999.

⁵²Paun Es Durlić, *Kult mrtvih kao osnovaza određivanje religije Vlaha*, Etno-kulturološki zbornik, knj. 1, Svrlijig 1995; Paun Es Durlić, *Leska kao muški apotropeon Porečkih Vlaha*, Glasnik EI SANU, knj. XLV, Beograd 1996; Paun Es Durlić, *Pokladni priveg*, Etno-kulturološki zbornik, knj. II, Etno-kulturološka radionica, Svrlijig 1996; Paun Es Durlić, *Porodični priveg u Laznici*, Razvitak, br. 200, Zaječar, 1998; Paun Es Durlić, *Rajska sveća u kultu mrtvih kod Vlaha u istočnoj Srbiji*, „Razvitak“, broj 209-210, Zaječar 2002; Paun Es Durlić, *Nebeska tela i obred „marturija“ u kultu mrtvih kod Vlaha severoistočne Srbije*, Razvitak, broj 213-214, Zaječar 2003; Paun Es Durlić, Biljana Bojković, *Vlaška mitološka pesma o poreklu zla iz Rašanca na Mlavi*, „Razvitak“, godina XLV, broj 221-222, Zaječar 2005; Paun Es Durlić, *Sveti jezik vlašskog hleba : Slikovnica sa rečnikom u 40 slika*, Balkankult Fondacija, Beograd 2010.

⁵³Emina Branković, *Uskršnji praznici u okolini Bora*, Etno-kulturološki zbornik za proučavanje kulture istočne Srbije i susednih oblasti, knj. II, Etno-kulturološka radionica, Svrlijig 1996.

⁵⁴Danica Kržanović, *Nikolićevo : Hronika sela*, Zaječar 2014.

⁵⁵ Sergije D. Kržanović, *Brestovac kod Bora*, Matična biblioteka „Svetozar Marković”, Zaječar 2018.

⁵⁶ Filip Paunjelović, *Tradicionalna kultura Vlaha Crnorečja*, Boljevac, Kulturno-obrazovni centar Boljevac, 2018.

⁵⁷ Annemarie Sorescu Marinković, *Samodiva kod Vlaha: Interpretacija i reinterpretacija folklornog teksta*, Moć književnosti: In memoriam Ana Radin (ur. Mirjana Detelić), Beograd : Balkanološki institut SANU, 2009.

⁵⁸ Biljana Sikimić, *Tradicionalna vlaška kultura danas : Ursătorii*, Radovi simpozijuma Banat – istorijska i kulturna prošlost, Temišvar–Novi Sad–Rešica 2005.

⁵⁹ Ion Pătruș, *Folclor dela români din Sârbia*, Anuarul arhivei de folclor, VI, București, Academia română, 1942.

⁶⁰ Annemarie Sorescu Marinković, *Punțile din Brodica – un ritual funerar românesc?*, Conviețuirea / Egzutteles 7/3-4, 8/1-4, Seghedin 2004; Mr. Annemarie Sorescu Marinković, *Punțile pentru mort la Români de pe Valea Timocului*, Actele simpozionului „Banatul – Trecut istoric și cultural” Novi Sad–Pașevo 2005;

⁶¹ Emil Țircomnicu, Obiceiuri la înmormântare la românii ungureni din Timoc (satul Vlaole, regiunea Bor), Anuarul Muzeului etnografic al Moldovei XIV, Iași 2014; Emil Țircomnicu, La românii timoceni din Serbia de Nord-Est. Note de teren din localitatea Slatina, districtul Bor, în Anuarul Institutului de Etnografie și Folclor „C. Brăiloiu”, tomul 26, Editura Academiei Române, București, 2015; Emil Țircomnicu, Note de teren din localitatea Gornjane (Gorniana), Municipality Bor, Serbia Răsăriteană, în „Caietele ASER nr. 12/ 2016, Identitate și alteritate. Valențe ale patrimoniului etnologic în cercetarea actuală. In onorem Ligia Fulga la 65 de ani”, Editura Transilvania Expres, Brașov, 2016; Emil Țircomnicu, Sărbători, obiceiuri, credințe la românii timoceni din Osnić, municipalitatea Boljevac, în volumul „The Rites of Passage Time after Time. Riturile de trecere în actualitate”, Adina Hulubaș, Ioana Repciuc (editori), Arhiva de Folclor a Moldovei și Bucovinei, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, Iași 2016; Emil Țircomnicu, Sărbători, obiceiuri și credințe la românii din satul Krivelj, Municipality Bor (nord-estul Serbiei), în Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei, Editura Palatului Culturii, Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul Etnografic al Moldovei, XVIII, Iași, 2018

⁶² *Vlasi u dokumentima Zaječarskog istorijskog arhiva : (1945–1999)*, priredio Slavoljub Gacović, Zaječar, Nacionalni savet vlaške nacionalne manjine, 2009, 19-224.

⁶³ Radovi Slobodana Zečevića, Petra Vlahovića, Milorada Dragića, Živke Romelić, Suzane Antić, Danice Đokić i drugih.